

จากเศรษฐศาสตร์การเมือง ถึงเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ
From Political Economics to Buddhism Economic

วรภัทร แป้นประดิษฐ์ และ สุรินทร์ ทองทศ

มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช

Vorapat Panpradit and Surin Thongtod

Nakhon Si Thammarat Rajabhat University, Thailand

Corresponding Author, E-mail: vorapat_pan@nstru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดทางด้านวิชาเศรษฐศาสตร์การเมืองและแนวคิดด้านพุทธศาสตร์ พบว่า เศรษฐศาสตร์การเมืองในความหมายเฉพาะกลุ่มหมายถึงเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนามาจากฐานแนวคิดของ คาร์ล มาร์กซ์ เมื่อพิจารณาภาพกว้าง เศรษฐศาสตร์การเมือง คือ การกล่าวถึง เศรษฐศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับรัฐศาสตร์ หมายถึงความรู้ทางด้านวิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่นำโดย อัดัม สมิธ และเศรษฐศาสตร์การเมืองที่นำโดย คาร์ล มาร์กซ์ ทั้งในความหมายระดับกว้าง และความหมายเฉพาะกลุ่ม โดยมีแนวคิดในการพัฒนาเศรษฐศาสตร์ หรือความรู้ทางด้านเศรษฐกิจ เพื่อความอยู่ดีมีสุขของประชากรโลก ซึ่งในแต่ละประเทศมีรูปแบบการเมืองการปกครองที่แตกต่างกันไป และการนำความรู้เรื่องเศรษฐศาสตร์ไปประยุกต์ใช้เชื่อมโยงการเมืองที่มุ่งหวังให้เกิดความเท่าเทียมในการเข้าถึงทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดของประเทศนั้น ๆ รวมถึงการผสมกลมกลืนกับศาสนา ภาษา กฎหมาย วัฒนธรรมประเพณี และอื่น ๆ ของชาตินั้น ๆ ด้วย

การปรับประยุกต์ใช้เศรษฐศาสตร์การเมืองและเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธในประเทศไทย เพื่อทำความเข้าใจวิถีชีวิตและความสมดุล ระหว่างทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจ ดังนั้น ความสำคัญของแนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธจึงเน้นไปที่เรื่องของความยินดีพอใจภายใน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความรักในเพื่อนมนุษย์ พุดถึงหลักศีลธรรม จริยธรรม สามัคคีธรรม เป็นต้น บทความนี้จึงเสนอว่า การประยุกต์หลักพุทธธรรม ให้เข้ากับหลักเศรษฐศาสตร์การเมือง อาจจะทำให้เกิดคุณูปการต่อปัจเจกบุคคลและคุณภาพด้านจิตใจของประชากรได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: เศรษฐศาสตร์; พุทธศาสตร์; รัฐศาสตร์; การเมือง; ศีลธรรม

* วันที่รับบทความ : 23 กุมภาพันธ์ 2566; วันแก้ไขบทความ 23 มีนาคม 2566; วันตอบรับบทความ : 24 มีนาคม 2566

Received: February 23 2023; Revised: March 23 2023; Accepted: March 24 2023

Abstracts

This academic article the purpose of this study was to explain the relationship between the concepts of political economy and the concepts of Buddhism. It was found that political economy in a specific sense means economics developed from the concepts of Karl Marx. Political economy is to discuss economics related to political science. It includes knowledge of mainstream economics led by Adam Smith and political economy led by Karl Marx, both in a broader sense. and group specific meanings with the idea of developing economics or economic knowledge for the well-being of the world's population in which each country has a different form of politics and governance. And the application of knowledge in economics to link politics that aims to achieve equal access to the limited resources of that country, as well as assimilate with the religion, language, law, culture, traditions, etc. of that nation, too.

The application of political economy and Buddhist economics in Thailand. to understand lifestyle and balance between the object and psychologically. Therefore, the importance of Buddhist economic concepts focuses on inner satisfaction, generosity love of humanity talking about morality, ethics, fellowship, etc. This article therefore proposes that application of Buddhist principles in line with the principles of political economy. It may make a great contribution to the individual and the psychological quality of the population.

Keywords: Economic; Buddhism; Political Science; Politic

บทนำ

ปัญหาเรื่องความไม่เท่าเทียมกันของคนในสังคม ปัญหาเรื่องปากท้อง เศรษฐกิจ การเมือง และความเหลื่อมล้ำในโลกยุคทุนนิยม เป็นปัญหาที่กระจายไปทั่วโลกมาตั้งแต่อดีตจนถึงยุคปัจจุบัน ซึ่งนักปรัชญาและนักวิชาการหลายคนอธิบายว่า การแบ่งชนชั้นในสังคมเหล่านี้ มักเกิดจากความเจ็บป่วยในสังคมนั้นคือโอกาสที่จะครอบครองทรัพยากรได้มากน้อยไม่เท่ากัน (กนกศักดิ์ แก้วเทพ, 2559 : 12) การเข้าถึงทุน และทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดของโลกนี้ ความไม่เท่าเทียมกันของคนในสังคม ขณะที่คนกลุ่มหนึ่ง “กินดีอยู่ดีจนอ้วนจนต้องหาวิธีการลดน้ำหนัก” ในขณะที่คนอีกมากมายในหลาย ๆ ประเทศทั่วโลกกลับต้องประสบกับปัญหาความอดอยาก อาหารไม่เพียงพอ สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาระดับนานาชาติ ที่ผู้นำทุกประเทศ ทุกยุคสมัย ยกมาเป็นข้ออ้างในการเข้าถึงสิทธิในการปกครอง โดยอ้างถึงการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ ที่เกี่ยวข้องกับปากท้องของประชาชน

ดังนั้น การพูดถึงความรู้หรือเรื่องราวเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์การเมือง จึงเป็นเรื่องจำเป็นซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ความรู้เรื่องเศรษฐศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการเมืองนั้นเป็นศาสตร์ที่เก่าแก่ที่มีจุดกำเนิดมาประมาณ 400 กว่าปีแล้ว ซึ่งตามความคิดของอดัม สมิท เป็นศาสตร์ของรัฐบุรุษที่ต้องการจะสร้างรายได้ให้ประชาชนและรัฐ และเศรษฐศาสตร์การเมืองได้นำเอาปัจจัยด้านพลังตลาด อำนาจรัฐ และสถาบันทางสังคมมาวิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในบริบทดังกล่าว เศรษฐศาสตร์การเมืองได้ช่วยขยายพรมแดนการวิเคราะห์ปัญหาทางเศรษฐกิจให้ครอบคลุมสภาพความเป็นจริงทางสังคมได้มากขึ้น ขณะเดียวกันช่วง ค.ศ.

1980 ได้มีการพัฒนาเศรษฐศาสตร์การเมืองใหม่ที่มีแนวคิดว่าการตัดสินใจกระทำใด ๆ ทางเศรษฐกิจย่อมถูกกำหนดมาจากความเชื่อ อุดมการณ์ และผลประโยชน์ของคนในเรื่องนั้น ๆ ซึ่งได้ทำให้การวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจ มีภาพสะท้อนชัดเจนมากยิ่งขึ้น มองเห็นตัวคนที่อยู่เบื้องหลังกลไกตลาด นอกจากนี้เศรษฐศาสตร์การเมืองทำให้มองเห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองเห็นภาพรวมของระบบเศรษฐกิจการเมืองและสังคมที่จำเป็นต่อการกำหนดนโยบายเพื่อประชาชน (ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2565 : 33)

จากเศรษฐศาสตร์การเมืองสากลระดับโลก เชื่อมโยงกับเศรษฐศาสตร์ในประเทศไทย ซึ่งจำเป็นต้องกล่าวถึงสภาพการณ์ทางการเมืองที่ผ่านมามากกว่า 90 กว่าปีที่ผ่านมาด้วย ตั้งแต่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนถึงปัจจุบัน มีพัฒนาการทางด้านการเมือง และด้านเศรษฐกิจ ไปพร้อม ๆ กับด้านอื่น ๆ จะเห็นได้ว่าตลอดระยะเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมา ในขณะที่มีการพัฒนาการทางด้านต่าง ๆ นั้น ก็จะมีเรื่องของการเรียกร้องหาความชอบธรรม และหาคำตอบด้านคุณธรรม จริยธรรม ของผู้มีอำนาจทางการบริหารทางการเมืองเรื่อยมาจนขยายตัวกลายเป็นความแตกแยกทางความคิด และกลายเป็นความแตกแยกแบ่งพรรคแบ่งฝ่ายทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัดยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ยิ่งไปกว่านั้น ความคิดแตกต่างเหล่านี้ เคยรุนแรงถึงขั้นเกิดเป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งใหญ่ ๆ หลายครั้ง นำมาซึ่งการสูญเสียชีวิตและบาดเจ็บเป็นจำนวนหลายพันคน ยังไม่นับรวมผู้สูญหายที่ยังไม่ปรากฏ รวมถึงความสูญเสียทางซากปรักหักพังทางวัตถุ อาคารสถานที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสูญเสียทางจิตวิญญาณในการเคารพความเป็นเพื่อนมนุษย์ระหว่างกัน (ชลัท ประเทืองรัตนา, 2563 : 2) จนกลายเป็นเงื่อนไขให้ทางกองทัพเข้ามาแทรกแซงอำนาจการบริหารของรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้งของประชาชน ผ่านรูปแบบการทำรัฐประหารยึดอำนาจหลายครั้ง ทั้งนี้ เกิดจากระบบอบhut การเมืองสอดแทรก ครอบงำ และครอบครอง และการนำแนวทางพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมมาใช้เป็นตำราหลักในการบริหารประเทศ ตามทฤษฎีของนักปราชญ์ชาวตะวันตก ภายใต้วาทกรรมระบอบประชาธิปไตย ซึ่งนักการเมืองใช้เป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึง กฎ กติกา ประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ และให้เกิดประโยชน์กับประเทศชาติและประชาชนมากที่สุด รวมถึงการพยายามสอดรับกับรูปแบบการบริหารตามรูปแบบของนักปราชญ์ชาติตะวันตกอยู่ดีนั่นเอง

ดังนั้น การพัฒนาประเทศตามรูปแบบเศรษฐศาสตร์ทุนนิยม ตามแบบอย่างตะวันตกนั้นไม่ได้มีปัญหาหากว่า การพัฒนาวัฒนธรรมทางการเมือง เศรษฐกิจ รายได้ การศึกษา กฎหมาย และเสรีภาพในการรับรู้ ข้อมูลข่าวสาร การวิเคราะห์ และการแยกแยะข้อมูลของประชาชน มีความสมบูรณ์เพียงพอ ด้วยเหตุผลความไม่พร้อมเหล่านี้ ทำให้ผู้มีอำนาจและอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ทางการเมือง และการศึกษาบางกลุ่ม มีโอกาสเข้าสู่อำนาจทางการเมือง มีโอกาสครอบงำและกอบโกยผลประโยชน์ให้กับตนเองและหมู่คณะ และที่ยิ่งไปกว่านั้นผู้มีอำนาจเหล่านี้ ไม่ต้องถูกการตรวจสอบที่ไปที่มาของทรัพย์สิน ทั้งยังสามารถสร้างเครือข่ายกับกลุ่มผลประโยชน์ และกลุ่มทุนต่าง ๆ แล้วพัฒนามาเป็นนโยบายของรัฐบาลเพื่อรองรับการฉ้อฉล และกลไกในการเบียดราษฎร์บังหลวง ให้กลายเป็นเรื่องชอบธรรม ถูกต้องตามกฎหมาย ที่มือออกมาเพื่อจุดหมายเฉพาะด้านได้

สิ่งเหล่านี้กำลังเกิดขึ้นในระบบการเมืองและเศรษฐกิจไทย ทำให้คนส่วนน้อยได้ประโยชน์ และผลกระทบต่อคนส่วนใหญ่ รวมไปถึงมีผลกระทบต่อความมั่นคงของประเทศทางด้านความน่าเชื่อถือ ด้านเศรษฐกิจ และสังคมการเมืองต่อไป อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทำให้เกิดผลกระทบที่ไม่พึงประสงค์ ปัญหาความมั่นคงและความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ได้แก่ ปัญหาแรงงานข้ามชาติ ปัญหาชุมชนชาวต่างชาติในภูมิภาคต่าง ๆ ปัญหาอาชญากรรม ปัญหายาเสพติด การค้าอาวุธและการลักลอบเข้าเมืองผิดกฎหมาย เป็นต้น (สิงห์คำ มณีจันสุข, 2564 : 265)

ปรากฏการณ์ข้างต้น เป็นตัวอย่างที่ทำให้เราเห็นได้ชัดถึงความบกพร่องของระบบเศรษฐกิจ ความรู้เรื่องเศรษฐศาสตร์ ที่ปราศจากความสำนึกในด้านคุณธรรม จริยธรรม และศีลธรรม ซึ่งโดยธรรมชาติว่ามนุษย์นั้นมีกิเลสคือ ความโลภ โกรธ หลง เป็นพื้นฐาน พร้อมทั้งจะกอบโกยผลประโยชน์เข้าตัวแต่ฝ่ายเดียว การบริหารที่เกิดจากความโลภนั้น ย่อมทำทุกวิธีการที่จะทำให้ตนได้อยู่ในอำนาจไปนาน ๆ และใช้ข้ออ้างว่าตนเป็นคนดี แต่ขาดความรู้ในการบริหารประเทศ นโยบายต่าง ๆ มุ่งเน้นไปที่ความสนใจของตนเป็นหลัก ไม่ได้คำนึงถึงปากท้องประชาชน ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการจัดการกับคนเห็นต่าง ขาดจริยธรรม คุณธรรมของนักการเมือง นักปกครองที่ดี และในที่สุดก็จะกลายเป็นปมขัดแย้งครั้งใหม่เรื่อยไป กลายเป็นวงจรที่เลวร้ายในการเมืองไทย ทำให้ภาพลักษณ์การปกครองแบบประชาธิปไตยเสียหาย เพราะความไม่มีธรรมาธิปไตยของนักการเมือง ซึ่งประเด็นปัญหาเหล่านี้ จึงต้องกลับมาย้อนมองคุณค่าของคำสอนทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาหลักที่คนไทยนับถือ ว่ามีหลักธรรม จริยธรรมใดที่ได้กล่าวถึงเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์ไว้เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนาหลักจริยศาสตร์ หรือหลักธรรมต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นในการนำไปบริหารจัดการทางด้านเศรษฐศาสตร์ต่อไป

คงปฏิเสธไม่ได้ว่า การศึกษารัฐศาสตร์ ที่ไม่พูดถึงเศรษฐศาสตร์ ก็เหมือนพูดถึงกองทัพ ที่ไม่พูดถึงเรื่องปากท้องของทหารในกองทัพ ดังคำกล่าวที่ว่า “กองทัพ ต้องเดินด้วยท้อง” หมายความว่า ประเทศชาติจะพัฒนาไปด้านไหนบ้างก็ตาม แต่จะต้องให้ประชาชนในชาติมีความเป็นอยู่ที่ดีุดมสมบูรณ์ มีเศรษฐกิจที่ดี ค้ำง่าย ขยายคล่อง ดังนั้น ความรู้เรื่องเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเมืองที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ รัฐศาสตร์และเศรษฐศาสตร์ จึงต้องไปด้วยกันนั่นเอง ขณะเดียวกัน ถ้าพูดถึงเพียงแค่องคคาพยพอันเป็นส่วนประกอบในการเป็นอยู่ภายนอก เช่น เรื่องเศรษฐกิจ เรื่องการเมือง แต่ขาดการพูดถึงสภาวะความรู้สึกนึกคิดหรือคุณค่าทางด้านคุณธรรม จริยธรรม ด้านจิตใจภายในด้วยแล้ว ก็เหมือนจะกลายเป็นเรื่องที่ยังขาดคุณสมบัติอะไรไปเหมือนกัน ดังนั้น การศึกษารัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ ก็อาจจะต้องพูดถึงเรื่องหลักธรรม ศีลธรรม จริยธรรมบางประการ ซึ่งบริบทของสังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนา ก็นำเอาหลักธรรมจากศาสนาพุทธมาเป็นหลักในการอ้างอิง เพื่อให้สอดคล้องกันนั่นเอง

เศรษฐศาสตร์การเมืองและคุณค่าทางจริยธรรมแบบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ

ความมุ่งหมายที่จะเปรียบเทียบและวิเคราะห์ให้เห็นภาพความเหมือนหรือความต่างกันของ เศรษฐศาสตร์การเมือง กับเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ หรือที่เรียกว่า “พุทธเศรษฐศาสตร์” ซึ่งมีการพูดถึงหลักธรรม โดยเฉพาะ หลักจริยธรรม คุณธรรม และศีลธรรม ในการกำหนดแนวทางการบริหารจัดการเศรษฐกิจ โดยมีความมุ่งหมายที่จะนำเสนอให้เห็นว่า หลักเศรษฐศาสตร์สากล หรือเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น ก็ยังมีความ จำเป็นต้องอาศัยความรู้ด้านคุณค่าทางธรรม โดยเฉพาะหลักธรรมของพระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาหลักของ สังคมไทย ที่เรียกว่า พุทธศาสตร์ ควบคู่กันไปด้วย (พระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ, 2563 : 1) ทั้งนี้ ถ้าหาก ว่านักการเมืองในระบอบประชาธิปไตย มีเจตนาธรรมที่ซื่อตรงต่อระบอบการเมือง และมีความรู้ความเข้าใจใน เศรษฐศาสตร์ทั้งสองแบบ ก็อาจจะสามารถคิดหาหนโยบายที่เป็นทางออกที่ดีสำหรับการนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิด ประโยชน์ต่อประเทศชาติและประชาชนต่อไปได้

ประการแรก ทำความเข้าใจเบื้องต้น ว่าเศรษฐศาสตร์การเมืองคืออะไร มีความหมายว่าอย่างไร เศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น มีความหมายกว้างมาก ดังนั้น คำจำกัดความจึงเป็นไปได้หลายอย่าง ซึ่งในที่นี้ อาจ หมายถึง ความหมายของเศรษฐศาสตร์ที่คิดรวมเอาปัจจัยด้านอื่นเข้าไปรวมด้วย เช่น สังคม วัฒนธรรม ประเพณี พฤติกรรมของคน กฎหมาย การเมือง (ความเกี่ยวข้องกับรัฐ) และพิจารณาถึงปมหลังของแต่ละ ทฤษฎีด้วย อีกทั้งเป็นการศึกษาและวิเคราะห์โครงสร้างของระบบมากกว่าที่จะพิจารณาแต่ในเชิงคณิตศาสตร์ และตรรกะภายใต้การตั้งสมมติฐาน

เศรษฐศาสตร์การเมือง เป็นศาสตร์ที่มีอายุมากกว่า 400 ปีแล้ว เป็นศาสตร์ที่แตกต่างจาก เศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิก เพราะเศรษฐศาสตร์การเมืองตามความคิดของอดัม สมิธ เป็นศาสตร์ของรัฐบุรุษที่ ต้องการจะสร้างรายได้ให้ประชาชน ได้มีการพัฒนาเศรษฐศาสตร์การเมืองใหม่ ที่มีแนวคิดว่าการตัดสินใจ กระทำใด ๆ เศรษฐศาสตร์การเมือง ได้ถูกพัฒนาเรื่อยมา เพื่อที่จะหาทางออกในการแก้ปัญหาทางด้าน เศรษฐกิจของแต่ละประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มประเทศตะวันตก ซึ่งศาสตร์เหล่านี้เกิดขึ้น เนื่องมาจากความ เชื่อ อุดมการณ์ และผลประโยชน์ของคนในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งได้ทำให้การวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจมีภาพชัดเจน มากยิ่งขึ้น มองเห็นตัวคนที่อยู่เบื้องหลังกลไกตลาด ขณะที่เศรษฐศาสตร์นีโอคลาสสิกมักจะเชื่อว่ากลไกตลาด เป็นการทำงานของมือที่มองไม่เห็น นอกจากนี้ เศรษฐศาสตร์การเมืองทำให้มองเห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่าง เศรษฐกิจกับการเมือง เห็นภาพรวมของระบบเศรษฐกิจการเมืองและสังคมที่จำเป็นต่อการกำหนดนโยบายเพื่อ ประชาชน และเนื่องจากประเด็นทางเศรษฐกิจเกี่ยวข้องกับประเด็นอื่น ๆ ทั้งประเด็นทางกฎหมาย รัฐศาสตร์ สังคมวิทยาและประวัติศาสตร์ จึงได้มีการศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองสำหรับผู้ที่ต้องการทำงานในด้านต่าง ๆ ดังกล่าว (ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, 2565 : 51) เศรษฐศาสตร์การเมืองจึงมีประโยชน์ไม่เพียงผู้ศึกษาค้นคว้า เศรษฐศาสตร์การเมืองเท่านั้น

จะสังเกตได้ว่า เศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น มีการพัฒนาการเรื่อยมาเนิ่นนาน แต่ไม่ได้หมายความว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธจะเพิ่งเกิดขึ้น เพราะสำหรับผู้ที่สนใจศึกษาพุทธธรรมของพระพุทธศาสนาแล้วจะพบว่า คำสอนเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์ ได้มีบันทึกอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าเอาไว้ ดังนั้น อายุของคำสอนเหล่านี้ ก็ไม่ต่ำกว่ากว่า 2500 ปีอย่างแน่นอน ซึ่งในเรื่องของเศรษฐศาสตร์แนวพุทธนี้ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ในปาฐกถาธรรมเรื่อง “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ” ว่า “เศรษฐศาสตร์แนวพุทธคือ เศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือ เศรษฐศาสตร์มีชฌิมปาฏิพทา เนื่องเพราะระบบชีวิต หรือวิถีชีวิตในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า มรรค นั้น ก็มีชื่ออยู่ชัดๆ แล้วว่า “มีชฌิมปาฏิพทา” เช่น สัมมาอาชีวะ และสัมมาอื่น ๆ คือความถูกต้องและความพอดี ความเป็นมีชฌิมมา คือ ความเป็นกลาง ๆ เป็นความพอดีตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้านั่นเอง ในทัศนะดังกล่าว ได้เสนอความเห็นให้พิจารณาว่า ความเจริญทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) หรือความมั่งคั่ง (Wealth) นั้น มีอยู่และเป็นไปเพื่อวัตถุประสงค์ประการใด ถ้าหากว่า ไม่ได้เป็นไปเพื่อการเพิ่มพูนคุณภาพแห่งชีวิตของประชาชนแล้ว ก็ไม่น่าจะถือได้ว่าเป็นการเจริญรุ่งเรือง หรือมั่งคั่งอย่างแท้จริง (ป.อ.ปยุตโต, 2559 : 35-36)

ทัศนะที่ได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ ได้แสดงให้เห็นน้ำหนักเชิงจริยธรรม โดยเน้นไปที่คุณภาพชีวิตของประชากรส่วนรวม ที่จะเกิดมีอันสืบขึ้นจากผลการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ซึ่งถ้าว่ากันภายนอก ความเจริญทางเศรษฐกิจอาจจะเป็นคำตอบหนึ่งภายใต้ระบอบการเมืองในระบบทุนนิยม แต่ก็มีคำถามตามมาอีกมากมายว่า ถ้าหากมีความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ แต่ขาดคุณธรรมชาดจริยธรรมนั้นสังคมจะเป็นอย่างไร ซึ่งคำตอบ ก็คงจะต้องอ้างเอาคำสอนของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวไว้ว่า เรื่องจริยธรรมและค่านิยม หรือคุณค่าทางจิตใจนั้นมีผลเกี่ยวของสัมพันธ์ และสำคัญต่อเศรษฐกิจอย่างแน่นอน อย่างไรก็ตาม เทาที่ความทั้งหมดนั้น เป็นความสัมพันธ์และความสำคัญของธรรมในแง่ความดีความชั่ว ที่เรียกว่า จริยธรรม แต่ธรรมที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ ไม่ใช่จำกัดอยู่แคจริยธรรมเท่านั้น นอกจากจริยธรรมแล้ว ธรรมอีกแง่หนึ่งที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจ ก็คือ ธรรมในแง่สังฆธรรม หรือสภาวะธรรม ความจริง ธรรมในแง่ สภาวะธรรม หรือสังฆธรรมนี้ มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้นไปอีก เพราะเป็นแกน เป็นตัว เป็นเนื้อของเศรษฐศาสตร์เอง ธรรมในที่นี้ก็คือ ความจริง ในแง่ของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ถ้าหากว่าเศรษฐศาสตร์รู้ เข้าใจ และปฏิบัติการไม่ทั่วถึง ไม่ตลอดสายกระบวนการของเหตุปัจจัยแล้ว วิชาการเศรษฐศาสตร์นั้นก็จะไม่สามารถแก้ปัญหาและสร้างผลดีให้สำเร็จตามความประสงค์ได้ เรียกว่าเป็นเศรษฐกิจที่ไม่ถูกธรรม ในแง่ที่สอง คือ แงของสังฆธรรม (ป.อ.ปยุตโต, 2559:1) ซึ่งหากมองกันตามแนวทางการคิดนี้ จะเห็นได้ว่า ทัศนะที่มุ่งแต่จะพัฒนาเศรษฐกิจโดยไม่มีพื้นฐานของธรรมะ สำหรับผู้นำ ผู้บริหารประเทศนั้น เป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง ความสำคัญของการนำพาประเทศไปสู่อนาคต คือต้องมีความรู้จักเสียสละของผู้นำรัฐบาล ไม่ใช่คิดหวังแต่ผลประโยชน์ที่จะเข้าตัวเองอย่างเดียว หรือเพื่อจะหาทางที่จะเป็นผู้ “รับ” แทนที่จะเป็นผู้ “ให้” ในสถานการณ์วิกฤตที่เกิดขึ้นรอบด้าน ไม่ว่าจะด้านของระบบเศรษฐกิจ การเมือง สังคม หรือแม้แต่วิกฤติโรคติดต่อร้ายแรงอย่างโควิด-19

อันเป็นปัญหาของทุกชาติอยู่ในขณะนี้ เป็นต้น ดังนั้น นอกจากความรัดกุมทางด้านการบริหารจัดการแล้ว ยังต้องคำนึงถึงหลักคุณธรรมที่จำเป็นในการนำพาประเทศให้ผ่านวิกฤติเหล่านี้ไปได้ ผ่านการนำหลักธรรมบางประการมา “ประยุกต์” ใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างถูกต้องเหมาะสม ประชาชนมีชีวิตอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ สิ่งแวดล้อมที่เกื้อกูลกัน สอดคล้องและมีเมตตาต่อกัน ลด “กิเลส” คือ ความโลภหลงไป ไม่แสวงหาอรรถประโยชน์ส่วนเกิน (Surplus Utility) เพื่อกระพือโหมกระแสรอบรวมของมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม ซึ่งมองว่า ระบบนี้ ไม่ได้มีการใส่ใจเกี่ยวกับเรื่องจริยธรรม ขอให้ผลประโยชน์สำเร็จเพียงพอ ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาตามมามากมาย เพราะตราบโหดที่มนุษย์ขาดจิตสำนึกที่มีคุณธรรม การประกอบอาชีพต่าง ๆ ก็เป็นไปในการเบียดเบียนกันมากขึ้นตราบนั้น

จากข้อวิเคราะห์พื้นฐานดังกล่าวเบื้องต้นนั้น จะเห็นได้ว่า การพูดถึง “เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ” เป็นการพูดถึงสองประเด็นหลักที่อยู่ในเรื่องเดียวกันนั่นเอง และที่สำคัญ เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ เป็นการประยุกต์นำพุทธธรรมในพุทธศาสนามาใช้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตประจำวันของประชาชนในประเทศโดยไม่ส่งผลเสียทั้งทางด้านการทำมาหากินในเรื่องภายนอก และเรื่องคุณธรรม จริยธรรมภายใน ทั้งนี้เพราะเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ เกิดจากความชอบธรรมที่เรียกว่า “สัมมา” และความไม่เบียดเบียนทุจริตที่จะเกิดกับมนุษย์และธรรมชาติ เป็นความ “พอเหมาะพอดี” กับรูปแบบการประกอบสัมมาอาชีพ ที่เกิดจากสัมมาทิฐิ จึงสมบูรณ์ทั้งภายนอกและภายใน (ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2541 : 9) เป็นความสมถะ และสันโดษ ซึ่งพ้องกับคำว่า “พอเพียง” ในความหมายที่คนทั่วไปเข้าใจกันได้ ซึ่งธรรมะเหล่านี้ เป็นวิธีการที่จะนำไปสู่ชีวิตที่ดีงามและมีความสุขที่ยั่งยืน ซึ่งตรงกันข้ามกับ เศรษฐศาสตร์การเมือง ที่เต็มไปด้วยความเร่าร้อน แข่งขัน ขาดทุน กำไร เอาเปรียบ มุ่งเน้นเฉพาะกำไรและผลประโยชน์ที่จับต้องได้ (materialism) เป็นกระบวนการที่เรียกว่า “มือใครยาวสาวได้สาวเอา” ซึ่งไม่สามารถที่จะเป็นมรรคไปสู่ความเจริญความมั่งคั่งและมีความสุขที่ยั่งยืนได้

ความเห็นเหล่านี้สอดคล้องกับความคิดของพุทธทาสภิกขุ ที่ว่า “ควรจะมองดูกันในแง่ที่เป็นจริง หรือบริสุทธิ์ว่า เป็นวิธีการจัดให้มีการอยู่ดีกินดีกันในสังคมมนุษย์ในแง่ของการประหยัด เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนหรือซื้อหาที่ประกอบอยู่ด้วยศีลธรรม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งในทางกลับกัน ก็ต้องว่าเป็นศีลธรรมของการประหยัด ซื้อหาแลกเปลี่ยน ค่าขาย เพื่อประโยชน์แก่สังคม (พุทธทาสภิกขุ, 2555 : 4-5) โดยในระดับบุคคลทั่วไปนั้น ก็มีพฤติกรรมแบบนักเศรษฐกิจ หรือนักค้าขายเก่งกำไรทั่วไป คือ มุ่งเน้นหากำไรจากสิ่งที่มีค่าระดับหนึ่ง เพื่อให้ได้ค่าอีกระดับหนึ่ง ซึ่งถ้าได้ตามความต้องการก็จะเกิดความยินดีพอใจ ซึ่งมีการแสวงหากำไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รวมอยู่ที่การค้าขาย ซึ่งถือเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าสิ่งของกันโดยตรงผ่านทางสื่อกลางคือเงินตราที่บัญญัติขึ้น สำหรับประชาชนที่มีศีลธรรม คือ มีความเที่ยงตรง ซื่อตรง ไม่โกง ไม่เอาเปรียบ และการค้าขายให้กันนั้น เป็นการช่วยเหลือกันให้เกิดความสะดวกเกิดความสุขขึ้นก็ถือว่าได้บุญไปด้วย (วรภัทร แป้นประดิษฐ์, 2563 : 255)

อย่างไรก็ตาม ในท่ามกลางกระแสหลักที่ครอบงำระบบและการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคม ไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานนี้ ก็ได้มีนักคิดเศรษฐศาสตร์ที่สำคัญหลายท่าน ได้ตั้งคำถามกับระบบเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมว่า ในระยะยาวต่อไป ระบบเศรษฐศาสตร์แบบนี้จะสามารถสร้างความมั่นคงและความสุขให้กับมนุษย์และโลกนี้ได้จริงหรือไม่ หรือจะเป็นเพียงระบบที่เอื้อและให้โอกาสกับกลุ่มนายทุนที่มีอิทธิพล สามารถขึ้นนำและกอบโกยผลประโยชน์ให้กับตนเอง หรือกลุ่มของตนได้มากที่สุด โดยไม่คำนึงถึงคุณธรรมและจริยธรรมเท่านั้น ในบรรดานักคิดเหล่านั้น นาย อี.เอฟ.ชูมาเกอร์ (E.F.Schumacher) ได้เสนอแนะแนวคิดใหม่ในหนังสือชื่อ *Small is Beautiful* (ความงามของความพอดี) ซึ่งสอดคล้องกับระบบเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ซึ่งได้มีการกล่าวถึง *Buddhist Economics* หรือ พุทธเศรษฐศาสตร์ขึ้นมาเป็นครั้งแรก ทำให้เกิดความตื่นตัวกันอย่างกว้างขวางในเรื่องของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจโดยเฉพาะการพูดถึงการบริหารเศรษฐกิจผ่านคำสอนทางพระพุทธศาสนา (มนูญ มุกประดิษฐ์, 2542 : 13)

เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับวิถีชาวพุทธ

คำว่าเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธนั้น ถ้าหากวิเคราะห์ดูในบริบทที่เป็นองค์รวมแล้วจะเห็นได้ชัดว่าเป็นระบบการพัฒนาชีวิตของปัจเจกบุคคลที่ควบคู่ไปกับการพัฒนาสังคมชุมชน และสิ่งแวดล้อม โดยมีจริยธรรม คือ ความรักความเมตตา ความเกื้อกูลสงเคราะห์ ความสามัคคี ความร่วมมือกัน และความไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน เป็นตัวนำขับเคลื่อน ให้วิถีชีวิตและวิถีแห่งธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เป็นไปโดยความเกื้อกูล เพื่อเป้าหมายคือความสุขสงบและยั่งยืนในสังคม โดยไม่เป็นการทำลายซึ่งกันและกัน ดังคำที่ว่า มนุษย์อยู่ดี ชุมชนอยู่ดี ธรรมชาติยั่งยืน นั่นเอง

ดังนั้น เมื่อมองว่า วิถีชาวพุทธมีความเป็นอยู่อย่างเอื้อเพื่ออาศัยกันและกันอย่างนี้ ก็จะได้เห็นว่ามีความสอดคล้องกันในหลักใหญ่กับเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ตามที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้อธิบายไว้ว่า และยิ่งไปกว่านั้น หากจะมองในระดับจุลภาค เช่น ค่านิยมในเรื่อง “สันโดษที่สร้างสรรค์กับค่านิยมบริโภคที่เสพสุข” หรือ “การแข่งขันกับการร่วมมือ” แล้ว ยังจะเห็นได้ชัดถึงการประสานสอดคล้องระหว่างแนวคิดของทั้งสองเรื่องที่เข้ากันได้อย่างสนิทแนบแน่น ทั้งแนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธและวิถีชาวพุทธ เพราะต่างก็เป็นรูปแบบที่เริ่มขึ้นจากปรัชญาพื้นฐานเดียวกัน ซึ่งต่างไปจากแนวคิดเศรษฐกิจกระแสโลก หรือกระแสหลัก ที่ว่า เศรษฐศาสตร์ นั้นจำเป็นต้องอิงอาศัยคุณค่าที่เป็นนามธรรม ไม่ใช่เป็น Value Free โดยเป็นอิสระจากคุณค่าต่าง ๆ เสมือนเป็นวิทยาศาสตร์ที่สมบูรณ์ได้ (ป.อ.ปยุตโต, 2559:1) คุณค่าทางจริยธรรม ทำให้เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธนั้นมีพื้นฐานที่มาจากคำว่า เมตตา คือ ความรัก และ ทาน คือ การให้ ซึ่งเป็นพื้นฐานของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เพราะเมื่อมีความรักเมตตาในบุคคลอื่น ก็ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อกันด้วยการให้ เป็นการช่วยเหลือกันและกันในยามที่คนอื่นลำบากกว่า เพื่อที่จะสร้างโอกาสให้ต่อไป

ได้ด้วยความสามารถของตนเองและสังคมได้ในที่สุด สิ่งเหล่านี้ เป็นพื้นฐานของการมีชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคม ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและความเป็นผู้มีมนุษยธรรมขั้นพื้นฐาน

พื้นฐานของวิถีชาวพุทธที่ได้นั้น ก็มีหลักการหลักธรรมบางประการที่เป็นหลักยึดถือเพื่อปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและคนอื่นในสังคม อย่างที่พุทธทาสภิกขุได้กล่าวเอาไว้ว่า ชาวพุทธที่ทำอาชีพเป็นพ่อค้า เป็นนักธุรกิจค้าขายต่าง ๆ นั้น จะต้องมีความซื่อตรง เที่ยงธรรม ไม่โกง ไม่เอาเปรียบ และการค้าขายให้กันนั้น เป็นการช่วยเหลือผู้อื่นให้เกิดความสะดวก เกิดความสุขขึ้น ก็ถือว่าได้บุญไปด้วย ท่านเรียกพฤติกรรมแบบนี้ว่าเป็นพฤติกรรมของชาวพุทธที่มีธรรมะ หรือมีศีลธรรม นั้นเอง เพราะพุทธทาสภิกขุ ถือว่า ศีลธรรมคือสิ่งที่ทำให้มนุษย์ได้รับความสะดวกสบาย ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า “ถ้าเป็นชาวพุทธ จะต้องระมัดระวัง สวรรอะไรบ้าง ถ้าเป็นชาวพุทธ ทำอย่างไม่โกง ไม่ซื่อไม่ขาย ไม่แลกเปลี่ยนอย่างโกง ก็ไม่มีปัญหาเกิดขึ้น ทั้งสองฝ่ายเป็นที่พอใจ ที่นี้พวกที่ไม่เป็นชาวพุทธ ก็เห็นว่าโกงดีกว่า เพราะได้กำไรมากกว่า มันก็ต่างกันกับพวกชาวพุทธ ชาวพุทธถือว่าการค้าขายตรงไปตรงมาก็ได้กำไรพอสมควรอยู่แล้ว และยังได้บุญอีกอย่างหนึ่งด้วย ถ้าว่าคนค้าขายนั้นทำไปอย่างซื่อตรง คือ ไม่ขูดรีด ไม่คดโกง มันก็ต้องได้บุญเพราะว่าการค้าในโลกนี้มันได้ช่วยให้มนุษย์ได้รับความสุข ได้รับความสะดวก ถ้าไม่มีการค้า การแลกเปลี่ยนอย่างนี้ มนุษย์ไม่ได้รับความสะดวก สิ่งที่ทำให้มนุษย์ได้รับความสะดวกสบาย นี้เรียกว่า ศีลธรรม” (พุทธทาสภิกขุ, 2555 : 1)

เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธกับวิถีชาวพุทธ ตามแนวทางพุทธทาสภิกขุ นั้น ก็คือ การนำคำสอนของพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ ให้มีความเข้าใจมากพอที่จะนำมาแก้ปัญหาได้ทั้งทางโลกและทางธรรม ให้สมกับที่ได้เป็นชาวพุทธใน 3 ระดับ คือระดับแรก ค้าขายได้กำไร ไม่คดโกง อำนวยความสะดวกในการเป็นอยู่ ซื่อง่ายขายคล่อง ก็ได้บุญในระดับหนึ่ง ต่อมา ค้าขายได้กำไร เหลือกินเหลือใช้ เอามาแบ่งปันให้กับคนที่เศรษฐกิจฝืดเคืองกว่า ให้ได้มีโอกาสลืมตาอ้าปาก ถือว่า เป็นสิ่งที่เหมาะสมในสังคม ควรที่จะให้เกิดมีขึ้นโดยทั่วไป เข้าลักษณะที่ว่า เห็นคนอื่นกินแล้วตัวเองอิม คือ ลักษณะของชาวพุทธแบบที่สอง และสุดท้าย คือ ลงทุนน้อยแต่ได้กำไรสูงสุด คือ ร่างกายที่ไร้ค่านีมาลงทุนศึกษาธรรมะ ปฏิบัติธรรมะ เพื่อให้ได้กำไรเป็นมรรคผลนิพพาน ตามแนวทางคำสอนของพุทธศาสนา ซึ่งเน้นไปที่ระบบศีลธรรม มีธรรมคอยกำกับตลอดเวลา มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจอย่างเห็นได้ชัด เพราะเชื่อว่า ถ้าคนมีศีลธรรม ปัญหาเศรษฐกิจก็จะสามารถหาทางแก้กันได้เองในที่สุด (วรภัทร แป้นประดิษฐ์, 2563 : 1)

เศรษฐกิจสันโดษ คือ มองเห็นโทษของความฟุ้งเฟ้อ

ธรรมะเรื่องสันโดษ ในคำสอนทางพุทธศาสนานั้น มีความสำคัญ และเป็นธรรมขั้นสูง ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ แต่ในยุคปัจจุบัน มีความคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับความหมายของสันโดษในสังคมไทย ซึ่งอาจแบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ ลักษณะที่ 1 ในแง่แรงจูงใจ คนประพฤติสันโดษถูกมองว่าเป็นคนขาดแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ ขาดความทะเยอทะยาน และไม่ยากได้ใครดีอะไร ลักษณะที่ 2 ในแง่บุคลิกภาพ คนประพฤติสันโดษถูกมองว่าเป็นคนมีบุคลิกภาพเฉื่อยชา ขาดความกระตือรือร้น ลักษณะที่ 3 ในแง่มิติทางสังคม คนประพฤติสันโดษถูกมองว่าเป็นคนที่ชอบอยู่เงียบ ๆ ชอบปลีกตัวออกจากสังคม หรือไม่ชอบเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคม ในเรื่องของการเข้าใจความหมายของคำว่าสันโดษผิคนั้น พุทธทาสภิกขุ ได้เล่าว่า “รัฐบาลสมัยหนึ่ง ขอร้องและห้ามไม่ให้สอนเรื่องสันโดษแก่ประชาชน พระสงฆ์ก็เลยงกกันไปหมด แต่ก็มีพระสงฆ์บางส่วนเหมือนกันที่เห็นด้วยเห็นตามนั้น เพราะเข้าใจคำว่าสันโดษผิคนั้น” (พุทธทาสภิกขุ, 2547 : 92)

ธรรมะเรื่องสันโดษที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจนี้ อาจจะทำให้คนส่วนหนึ่งมีความเข้าใจผิดคิดว่าธรรมะในพุทธศาสนานั้น เป็นตัวถ่วงความเจริญของโลก โดยเฉพาะเรื่องสันโดษ ซึ่งถูกคนที่ไม่เข้าใจธรรมะมองว่าเป็นของขัดขวางความเจริญ ซึ่งในความจริงแล้ว ความหมายของคำว่า สันโดษ คือ ความยินดี ความพอใจ หรือความรู้จักพอดี ความรู้จักพอเพียง มีลักษณะ 3 อย่าง คือ 1.) ยินดีพอใจในสิ่งที่มีที่ได้มา ด้วยเรี่ยวแรงของตนในทางชอบธรรม ไม่ดิ้นรนอยากได้จนทำให้เกิดความเดือดร้อนจริง ๆ 2.) ยินดีพอใจกำลังของตนเอง ใช้กำลังที่มีอยู่ เช่นความรู้ ความสามารถให้เกิดผลเต็มที่ ไม่ย่อหย่อนบกพร่อง 3.) ยินดีพอใจแต่ไม่เกินเลย คือรู้จักพอเป็น อิ่มเป็น และแบ่งปันส่วนที่เกินเลยไปเอื้อเพื่อผู้อื่นตามสมควร (พระธรรมกิตติวงศ์, 2553 : 1084) ซึ่งเดิมที คำสอนเรื่องสันโดษของพระพุทธเจ้านั้น ส่วนใหญ่นับตรัสกับพระภิกษุมากกว่ากับบุคคลทั่วไป โดยพระภิกษุที่ปฏิบัติสันโดษจะต้องรู้ทั้งขอบเขตและจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติ ซึ่งขอบเขตของสันโดษจำกัดเฉพาะในเรื่องปัจจัย 4 เท่านั้น ส่วนจุดมุ่งหมายของการสอนเรื่องสันโดษ เพื่อลดความกังวลในเรื่องปัจจัยสี่ อันเป็นเครื่องอาศัยพื้นฐานของการเป็นพระภิกษุ แต่เมื่อมีการนำคำนี้มาใช้กรณีการพูดถึงเรื่องเศรษฐศาสตร์ จึงยังคงต้องการคำอธิบายที่รัดกุม เพื่อป้องกันการเข้าใจผิดของผู้ที่ไม่รู้ความหมายที่แท้จริงของคำว่าสันโดษนี้ พุทธทาสภิกขุ กล่าวว่าคนที่ไม่มีความสันโดษ หรือไม่รู้จักสันโดษ ต่อให้เป็นมหาเศรษฐีมีทรัพย์สมบัติมากมายก็มีแต่ความทุกข์ มีแต่ความรู้สึบบกพร่องอยู่ตลอดเวลา กระวนกระวายไม่เป็นสุข นอนไม่หลับ กินไม่อร่อย นี้เรียกว่า เข้าลักษณะ เศรษฐกิจไม่สันโดษ ซึ่งต่างกับเศรษฐกิจสันโดษที่มีความยินดีพอใจ อิ่มกับสิ่งที่ทำ พอใจกับสิ่งที่มี ซึ่งต่างกับคนที่ไม่ทำอะไร สันโดษนั้น ยังทำหน้าที่ทุกวันอย่างมีความสุข แต่ไม่เป็นทุกข์เพราะรู้สึกว่าการขาดหรือบกพร่อง (พุทธทาสภิกขุ, 2547 : 1) ซึ่งสอดคล้องกับพุทธทาสภิกขุว่า สนฺตุฎฐี ปรมฺ ฌนฺ. ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง

ในประเด็นนี้ ผู้เขียนมีความคิดเห็นว่า การใช้ความรู้ทางพุทธศาสตร์ หรือหลักการปฏิบัติของพระสงฆ์ ที่ปฏิบัติตามหลักของพระพุทธศาสนาบางประการ ที่มีความเป็นอยู่อย่างสันโดษ หรือมีความพอดีในการดำรงชีวิต มาประยุกต์ให้เข้ากับหลักการหรือกระบวนการทางเศรษฐศาสตร์การเมือง จะเป็นแนวทางให้เกิดความสมดุลในชีวิตได้เป็นอย่างดี

พุทธธรรมนำเศรษฐศาสตร์

ในยุคแห่งทุนนิยม บริโภคนิยม ของระบบเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่นั้น แน่แน่นอนว่า ประชาชนมีความสุขจากการบริโภคสินค้าและบริการที่ตอบสนองความรอดและความต้องการในปัจจุบัน แต่ความสุขที่ได้กลับกลายเป็นความสุขที่แผดเผาที่นำไปสู่การยึดมั่นถือมั่นในตัวตนและตอบสนองกิเลส อีกทั้งยังส่งผลให้เกิดปัญหาสังคมตามมาอีกมากมายเนื่องจากยังไม่อาจแก้ไขความรู้สึกพร่องทางจิตวิญญาณที่มนุษย์โยหยาหาได้ ทั้งนี้เพราะการมีความสุขที่ยั่งยืนและมีคุณภาพชีวิตที่ดี จำต้องครอบคลุม 4 มิติ คือ สุขภาพกาย สุขภาพจิตใจและอารมณ์ ความสัมพันธ์กับสังคม และจิตวิญญาณ (วิพุธ พูลเจริญ, 2544:1.) ทั้งนี้มิติทางจิตวิญญาณจะเกิดขึ้นได้จำต้องอาศัยหลักธรรมที่มุ่งทำลายความเห็นแก่ตัว ไปจนถึงการละวางตัวตน อันจะนำมาซึ่งความเข้มแข็งจากภายใน จนเกิดความสุขสงบนั้น ต้องอาศัยความรู้และการปฏิบัติที่ถูกต้อง ซึ่งศาสนามีคำตอบของปัญหาเหล่านี้ (สุรดา กาลวิบูลย์, 2565 : 22)

พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายว่า ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในโลกในขณะนี้ คนทั้งหลายมองว่าเป็นปัญหาการเมือง เป็นปัญหาเศรษฐกิจ แต่ท่านบอกว่าทั้งหมดนั้น เริ่มต้นจากปัญหาเดียว คือ “ปัญหาศีลธรรม” หรือปัญหาขาดศีลธรรม แล้วก็พาให้เป็นปัญหาอย่างอื่นที่เกี่ยวข้องกับชีวิตไปโดยปริยาย แต่เมื่อท่านอธิบายว่า ปัญหาต่าง ๆ นั้น เกิดจากการขาดศีลธรรม คนทั้งหลายก็ไม่สนใจที่จะรับฟัง หรือรับไปพิจารณา ก็ต้องเรียกให้คนทั้งหลายเข้าใจว่า มันเป็นปัญหาเศรษฐกิจ ซึ่งตามทัศนะของพุทธบริษัทก็ควรจะมีใจให้ลึกลงไปว่า ดั้งเดิมทั้งหมด นั่นคือ ปัญหาที่คนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ หรือเศรษฐศาสตร์นั้น ขาดศีลธรรม และนี่คือประเด็นที่สำคัญที่ท่านได้ชี้ให้เห็นว่า ต้องทำความเข้าใจ เพื่อนำเอาคำสอนของพุทธศาสนา มาเป็นหลักในการดำรงชีวิต หรือเรียกให้เข้าใจว่า “พุทธธรรมนำเศรษฐศาสตร์” (วรภัทร แป้นประดิษฐ์, 2563 : 1) นั่นเอง

พุทธทาสภิกขุ ได้พูดถึงเรื่องเศรษฐกิจว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการเมือง เพราะเชื่อมโยงกัน และเป็นเรื่องที่คุณทั่วไปให้ความสนใจเพราะเป็นปัญหาหลักของมนุษย์ แต่เมื่อคนไม่มีความรู้ความเข้าใจเรื่องธรรมะ ก็จะมองความรู้เรื่องเศรษฐศาสตร์ หรือเศรษฐกิจเป็นแค่เครื่องมือสำหรับหาผลประโยชน์เพื่อตนเอง หรือพวกพ้องของตนเท่านั้น ไม่ได้มองเห็นประโยชน์โดยรวมเป็นหลัก ดังนั้น ถ้ามีมีธรรมนำหน้าแล้วก็จะเข้าใจผิดพลาดเห็นแก่ตัวไปหมด โดยท่านกล่าวว่า “คนเกลียดธรรมะ ย่อมชอบระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจที่ส่งเสริมความรู้สึกทางเนื้อหนังของตน โดยเฉพาะคือเรื่องกิน เรื่องกาม เรื่องเกียรติ ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของความเห็นแก่ตน ไม่มีความรู้สึกว่สัตว์ทั้งหลายเป็นเพื่อนทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันหมดทั้งสิ้นเลย”

(พุทธทาสภิกขุ, 2547 : 92) โดยเน้นว่าหลักธรรมที่ควรมีอยู่ในวิถีชีวิตของทุกคน นั่นคือ สัมมาอาชีวะ คือ การประกอบอาชีพโดยชอบ ซึ่งเป็นหนึ่งในอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งตรัสสอนโดยพระพุทธเจ้าในการแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก ซึ่งให้เห็นถึงความสำคัญของการเลี้ยงชีพด้วยความสุจริต นั่นคือ ละอาชีวะที่เป็นมิฉฉาชีพ และประกอบอาชีพที่เป็นสัมมาชีพ ไม่เบียดเบียนชีวิต ทรัพย์สินของผู้อื่น ไม่เบียดเบียนใคร เมื่อหามาได้แล้วก็ใช้ทรัพย์สินอย่างถูกต้อง ใช้อย่างพอดี ใช้อย่างมีธรรมา และมิประโยชน์ เลี้ยงตัวให้อยู่ได้ ช่วยเหลือผู้อื่นให้พอเหมาะสม นี่จึงนับว่าเป็นการนำธรรมะมาใช้ในความเป็นจริงของชีวิตตามหลักพุทธธรรม

จะเห็นได้ว่า หลักพุทธธรรมนำเศรษฐศาสตร์ ที่พุทธทาสภิกขุ ได้วางไว้ให้ชาวพุทธได้ใช้เป็นแนวปฏิบัติ นั้น มีดังต่อไปนี้ คือ 1.มีปัญญาในการหาเลี้ยงชีวิต 2.มีปัญญาในการที่จะไม่ทำให้ความทุกข์เกิดขึ้นมาในการหาเลี้ยงชีวิต 3.มีปัญญาในการมีและการใช้ทรัพย์สินอย่างถูกต้อง 4.มีปัญญาในการบริหารทิศทาง 6 คือสังคมหกด้านอย่างถูกต้อง 5.มีปัญญาไม่ลู่แก่อำนาจของกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ 6.มีปัญญาในการเห็นตถตา ความเป็นเช่นนั้นเอง (พุทธทาสภิกขุ, 2549 : 424)

เศรษฐศาสตร์ทางสายกลางกับคุณภาพชีวิต

หลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่พระมหาเถระในประเทศไทย อย่างเช่นพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) พระพรหมวชิรปัญญาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ซึ่งล้วนแต่เป็นพระนักปราชญ์ราชบัณฑิตแห่งยุค ได้แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐศาสตร์กับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ว่าอันที่จริงแล้ว ก็เป็นเรื่องที่จะต้องประกอบอยู่ด้วยกันอย่างแยกจากกันไม่ได้ หรือถ้าแยกธรรมออกจากเรื่องเศรษฐกิจแล้ว ก็จะกลายเป็นปัญหาต่าง ๆ ตามมาในที่สุด ซึ่งหลักธรรมคำสอนเหล่านี้ เมื่อก้าวให้เข้าใจกันโดยทั่วไปอาจจะกล่าวได้ว่า เป็นหลัก “ทางสายกลาง” นั่นเอง

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวไว้ในเศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ คือ เศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา อันสอดคล้องกับระบบชีวิตของพระพุทธศาสนา ที่มีอยู่แล้ว และเรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” (ป.อ.ปยุตโต, 2559 : 1) ซึ่งกล่าวถึง การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่เอารัดเอาเปรียบทั้งต่อตนเองและผู้อื่น รวมไปถึงธรรมชาติ ซึ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้เข้าอยู่ในหลักการของการดำเนินชีวิตในวิถีแห่งพุทธะโดยตรง (ป.อ.ปยุตโต, 2540 : 1) การที่เป็นสัมมา คือ การที่เป็นไปโดยถูกต้อง ความถูกต้อง คือ ความพอดี ดังนั้น ความเป็นมัชฌิมา ก็คือ ความพอดีนั่นเอง ความพอดีนั่นดูที่ตรงไหนหรืออยู่ที่ตรงไหน มีคำอธิบายว่า ความพอดี คือจุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกันนั่นเอง กล่าวโดยสรุป คือ เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองความต้องการคุณภาพชีวิต และการได้ซึ่งคุณภาพชีวิตที่ดี ย่อมเป็นฐานสนับสนุนการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ในการดำรงชีวิตอยู่ด้วยชีวิตที่ดีงาม มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพราะถ้าไม่เป็นเช่นดังกล่าว ก็ไม่มีเหตุผลว่า จะมีเศรษฐศาสตร์ไว้เพื่ออะไร

เศรษฐศาสตร์สายกลาง หรือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธนั้น มีคำภาษาบาลีที่เรียกว่า “โภชนมตตถนุตา” และในโอวาทปาติโมกข์ ที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาก็ระบุถึง “มตตถนุตา จ ภตตสมิ” ซึ่งมีความหมายว่า ความรู้จักประมาณในการบริโภค การรู้จักประมาณคือ การรู้จักความพอดีนั่นเอง ดังนั้นตัวกำหนดของพุทธเศรษฐศาสตร์ หรือ เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ตามคำอธิบายของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) คือ “มัตตถนุตา” หรือ การรู้จักประมาณและพอดีในการบริโภค ซึ่งเป็นหลักสำคัญในแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ ที่แตกต่างไปจาก เศรษฐศาสตร์การเมือง เพราะเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น หมายรวมเอาปัจจัยด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณี พฤติกรรมของคน กฎหมาย การเมือง และความเป็นมาของแต่ละแนวคิด ที่ผ่านระบบการวิเคราะห์ทดลองผิดถูกจากการนำมาประยุกต์ใช้กับระบบการเมืองการปกครองของชาติต่าง ๆ ซึ่งอันที่จริง ทั้งหมดนั้น ก็เป็นไปเพื่อความกินดีอยู่ดี หรือความพอดีของชีวิตของปัจเจกชนคนในแต่ละประเทศชาตินั่นเอง

ในการประยุกต์หลักพุทธศาสตร์เข้ามาใช้ในหลักการทำธุรกิจที่ประสบความสำเร็จเป็นรูปธรรม ตัวอย่างเช่น แนวทางการประกอบธุรกิจผลิตข้าวหอมมะลิเชิงพุทธ ของเกษตรกรในท้องที่ตำบลชมพู อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง โดยใช้หลัก มองไกล การปลูกฝังจิตสำนึกให้ชาวนารู้จักพึ่งพาตนเอง หลักธรรมาภิบาล มาตรการด้านการบริหารจัดการและบทบาทภาครัฐ และธุรกิจเพื่อสังคม มีแผนพัฒนาข้าวที่ยั่งยืนและมีเสถียรภาพ มีกลยุทธ์สีขาว การบริหารจัดการพื้นที่เพาะปลูกข้าวให้เหมาะสมและ นิเวศวิทยาเชิงพุทธ การผลิตข้าวด้วยกระบวนการที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม (ประสิทธิ์ เพ็ชรแสนงาม, 2565 : 143) เป็นต้น

ดังนั้น เมื่อเราพิจารณาด้วยสติปัญญาอย่างยุติธรรมชื่อตรงต่อความรู้แล้ว จะเห็นได้ว่า “เศรษฐศาสตร์การเมือง” ไม่ว่าจะอธิบายด้วยวิธีไหน หรือใช้ปรัชญาไหน สรุปลงที่รัฐต้องการพัฒนาความเป็นอยู่ของคนในชาติให้กินดีอยู่ดีนั่นเอง ซึ่งสอดคล้องกับ “พุทธเศรษฐศาสตร์” หรือ “เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ” ที่สอนให้คนมีความยินดี พอใจในการอุปโภค และบริโภค มีพื้นฐานชีวิตที่น่ายินดี โดยเป็นอยู่อย่างไม่ต้องเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น รวมถึงสิ่งแวดล้อม ที่เรียกว่า Environmentally Sound Development หรือ หลักการพัฒนาที่คำนึงถึงการไม่ทำลายสภาพแวดล้อม โดยใช้หลักธรรมทางพุทธศาสนาในการนำมาใช้ในการประกอบ “สัมมาอาชีพะ” หรือ ทำอาชีพให้สุจริตในการเป็นอยู่นั่นเอง ทั้งนี้ หลักเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ได้กล่าวต่อไปอีกว่า หลักในการไม่เบียดเบียนกันนั้น ไม่ใช่มุ่งหมายเอาชีวิตเพียงอย่างเดียว แต่หมายรวมไปถึงระบบนิเวศอีกด้วย (ป.อ.ปยุตฺโต, 2549 : 1)

สรุป

การนำความรู้ทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง ที่นำมาใช้ในการบริหารเศรษฐกิจ ภายใต้แผนพัฒนาประเทศตามนโยบายของรัฐบาลทุกยุคสมัย สิ่งสำคัญและมีความจำเป็น นอกจากความรู้เรื่องของ อุปสงค์ อุปทาน เรื่องทุนงบประมาณ การลงทุน เรื่องรายได้แล้ว ยังคงต้องคำนึงถึง ความเสมอภาค ความเท่าเทียมกัน ทางด้านสิทธิ และกฎหมายภายในประเทศด้วย รวมไปถึงการคำนึงถึงรูปแบบการเป็นอยู่ของประชาชนในประเทศ ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ หรือศาสนา อันเป็นแกนความคิดของคนในประเทศเป็นหลักด้วย ยิ่งเมื่อทั่วโลกต้องเผชิญหน้ากับวิกฤติโรคติดต่ออย่างโคโรนาไวรัส โควิด-19 ก่อให้ผู้คนเกิดอาการหวาดระแวง เกิดการเหยียดเชื้อชาติถึงขั้นขับไล่และทำร้ายร่างกายเกิดการกักตุนอาหารและสินค้าอุปโภคบริโภค มาตรการต่าง ๆ ที่รัฐบาลออกมาช่วยเหลือช่วยบรรเทาความเดือดร้อนให้ประชาชนได้ในระดับหนึ่ง แต่ในระยะยาวนั้น รัฐบาลไม่สามารถนำเงินภาษีของประชาชนมาแจกจ่ายให้ได้ตลอดชีวิตการพึ่งพาตัวเองจึงเป็นสิ่งจำเป็น ประชาชนต้องปรับเปลี่ยนวิถีการใช้ชีวิตให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและสังคม ลดค่าใช้จ่ายที่ไม่จำเป็น ประหยัด อดออม และหันกลับมาดำรงชีวิตอย่างพอมีพอกิน นี้แสดงถึงความสำคัญในการที่จะพิจารณาการบริหารเศรษฐศาสตร์ให้คำนึงถึงหลักศีลธรรม จริยธรรมควบคู่กันไปด้วย โดยได้นำเสนอหลักธรรมทางศาสนา พุทธ ซึ่งเป็นศาสนาที่ชาวไทยส่วนใหญ่คุ้นเคยกันดีอยู่แล้ว กลายเป็นหลักเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ

ทั้งนี้ เพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้น เป็นกิจกรรมที่ครองเวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของมนุษย์ เวลาส่วนใหญ่ในชีวิตของมนุษย์นั้น ใช้จ่ายในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริง ในการแก้ไขปัญหามนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดี การแจกจ่ายก็ดี เป็นกิจกรรมในการสร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม เราสามารถทำให้กิจกรรมในทางเศรษฐกิจทุกอย่าง เป็นกิจกรรมในการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ตลอดเวลา และนี่เป็นทางหนึ่งที่จะทำให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าที่แท้จริง และการที่จะทำให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าที่แท้จริง จึงต้องครอบคลุมไปถึงความสุขสมบูรณ์ทั้งทางกาย และทางใจด้วย โดยทางกายนั้น การได้มีสุขภาพที่ดี การเป็นอยู่ที่ดี ส่วนทางด้านใจนั้น มีความสุข มีคุณธรรมน้ำใจ โดยเกิดจากความยินดีที่ได้ใช้ชีวิตที่สมบูรณ์ไม่เดือดร้อน เมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ได้ เกิดความสมดุลระหว่างทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจ หรืออาจจะสูงต่ำไป กว้างบางก็ไม่ห่างไกลกันมากนัก ดังนั้น ความสำคัญของแนวคิดเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธจึงเน้นไปที่เรื่องของ ความยินดีพอใจภายใน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความรักในเพื่อนมนุษย์ พุดถึงหลักศีลธรรม จริยธรรม สามัคคีธรรม เป็นต้น ด้วยมีความหวังว่า ถ้ามนุษย์มีความยินดีในความพอดี หรือพอใจในสิ่งที่ตนมีตนได้ จึงก่อให้เกิดสันติสุขขึ้นมาในสังคมได้ ไม่มีความขัดแย้ง หรือการแข่งขันในการเป็นอยู่ที่รุนแรง เพราะในที่สุดแล้ว สิ่งของ เครื่องใช้ทั้งบริโภคและอุปโภค ก็เป็นเพียงแค่สิ่งที่สร้างขึ้นมามาเพื่ออำนวยความสะดวกในการใช้ชีวิตเท่านั้น เหล่านี้จึงเป็นข้อสรุปของเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ที่อาจทำให้เข้าใจได้ว่า ในที่สุดแล้ว เศรษฐศาสตร์การเมือง หรือวิชาเศรษฐศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการเมืองโดยตรงนั้น ก็ต้องพุดถึงหลักการบางอย่างที่มีความสัมพันธ์กับ

สภาพจิตใจของประชาชนในลักษณะของแนวคิดทางศีลธรรม และจริยธรรมไปด้วย สามารถสรุปเป็นแผนภาพ
ดังนี้

แผนภาพที่ 1 โมเดลเศรษฐศาสตร์การเมือง ถึงเศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ

เอกสารอ้างอิง

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2559). *เศรษฐศาสตร์การเมืองเบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: สยามปริทัศน์.
- ชัยอนันต์ สมุทรวาณิช. (2541). *ทฤษฎีใหม่ : มิติที่ยิ่งใหญ่ทางความคิด*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันนโยบายศึกษา.
- ชลัท ประเทืองรัตนานา. (2563). ความรุนแรงและทางออกกรณีความเห็นต่างทางการเมือง : แสงสว่างที่ปลายอุโมงค์สำหรับสังคมไทย?. *วารสารสถาบันพระปกเกล้า*. 9 (1), 101-118.
- ณรงค์ เพชรประเสริฐ. (2565). เศรษฐศาสตร์การเมืองคืออะไร. *วารสารสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยาเชิงพุทธ* 7 (6), 33-54.
- ประสิทธิ์ เพ็ชรแสนงาม. (2565). ศึกษาแนวทางการประกอบธุรกิจผลิตข้าวหอมมะลิเชิงพุทธของเกษตรกรในท้องที่ตำบลชมพู อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง. *วารสารวิชาการรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์*. 6 (2), 142-156.
- พระครูปลัดสุวัฒนพรหมจริยคุณ (คำมาก). (2563). พระพุทธศาสนากับการพัฒนาทางการเมืองการปกครองในสังคมไทย. *วารสารปัญญาภิธาน*. 5 (1), 1-14.

- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2553). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด*. กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). *เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2540). *มาตรฐานชีวิตของชาวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- พุทธทาสภิกขุ. (2547). *เตกกิจฉกธรรม*. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส เรื่องใครคือใคร*. สุราษฎร์ธานี: ธรรมทานมูลนิธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *พุทธทาสพุทธธรรม11 : เศรษฐศาสตร์พุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2555). *เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี.
- มนูญ มุกประดิษฐ์. (2542). *จิตวิทยาตามแนวพระราชดำริ*. กรุงเทพมหานคร: คณะจิตวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรภัทร แป้นประดิษฐ์. (2563). *การสื่อสารการเมืองของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) : ศึกษาในห้วงเวลาปีพ.ศ.2475-2536*. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสื่อสารการเมือง วิทยาลัยสื่อสารการเมือง. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเกริก.
- วิพุธ พูลเจริญ. (2544). *สุขภาพ อุดมการณ์ และยุทธศาสตร์ทางสังคม*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2559). *เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิคีมทอง.
- สิงห์คำ มณีจันสุข. (2564). วิวัฒนาการของการปกครอง เศรษฐกิจและสังคมไทย. *วารสารวิจัยวิชาการ*. 4 (1), 255-268.
- สุรดา กาลวิบูลย์. (2565). พุทธศาสนากับพลวัตทางความเชื่อในสังคมไทย. *วารสารนาคบุตรปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช*. 14 (3), 12-23.